

LOF DER ACRIBIE*

door

G. Nuchelmans

MET EEN REACTIE VAN TH.C.W. OUDEMANS EN EEN REPLIEK VAN G. NUCHELMANS

Geachte toehoorders.

Om geen enkele onzekerheid te laten opkomen over datgene waarvan hier de lof wordt gezongen, zij meteen verwezen naar Van Dale. Die geeft van het woord *acribie*, dat uit het Grieks stamt, de betekenis: uiterste nauwkeurigheid, vooral met betrekking tot filologische werkzaamheden. Een zelfde woord is in het Duits ingeburgerd; *Der Sprach-Brockhaus* omschrijft de betekenis met: *peinliche Genauigkeit*. Andere talen schijnen minder behoefte aan deze ontlening te hebben gehad; waaruit overigens niet mag worden afgeleid dat het de gebruikers daarvan dan ook aan de bedoelde eigenschap zou schorten. Zoals Van Dale terecht opmerkt, siert acribie bij uitstek filologen en hun activiteiten. Filologen deze deugd aanprijzen ware daarom uilen naar Athene dragen. Voor een gehoor van aankomende en gevestigde filosofen daarentegen zou het misschien geen kwaad kunnen de aantrekkelijkheden van deze habitus nog eens in het volle licht te stellen. Een brug van filologie naar filosofie is trouwens gemakkelijk te slaan als we letten op de bestanddelen van de Griekse samenstelling *philó-logos*: welke filosoof zou niet filoloog willen zijn in die zin dat hij een even warme als accurate belangstelling koestert voor in taal belichaamde rede en redelijkheid?

Intussen is het niet voor iedereen vanzelfsprekend dat de verbinding van acribie met filosoferen iets prijzenswaardigs oplevert. In de dialoog die Plato naar de sofist Gorgias heeft genoemd, laat hij de ambitieuze politicus Callicles niet alleen de stelling verkondigen dat het recht van de sterkste in de natuur verankerd ligt, maar in verband daarmee ook een kijk op filosofie vertolken die lijnrecht tegenover de visie van Socrates staat. Volgens Callicles heeft filosofie weliswaar enige bekoorlijkheid wanneer ze in beperkte mate beoefend wordt binnen een programma voor de vorming van jonge mensen, maar ontaardt ze in iets belachelijks en kinderachtigs als ze ook door volwassenen nog tot allesbeheersende levensvorm

* Rede uitgesproken ter gelegenheid van de opening van het academisch jaar in de Faculteit der Wijsbegeerte van de Rijksuniversiteit Leiden op donderdag 10 september 1987 door de scheidende hoogleraar G. Nuchelmans.

G. Nuchelmans is emeritus hoogleraar wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit Leiden. Adres: Van Polanenpark 180, 2241 RW Wassenaar.

ANTW, 80.3, 1988, 169-189

wordt verheven en zo hun kansen op een succesvolle carrière als man van de wereld bederft. Socrates vat de mening van Callicles en zijn geestverwanten ongeveer als volgt samen: onthoudt U van 'acribie' in het filosoferen – wilt niet altijd en overal het fijne van de zaak weten – en waarschuwt elkaar tegen het sluipende bederf dat het gevolg is van het overschrijden van de juiste maat in het streven naar kennis en wijsheid.¹

Slechts weinigen zullen tegenwoordig Callicles' standpunt en de daaruit getrokken conclusies ten aanzien van filosofiebeoefening zo openhartig voor hun rekening willen nemen. Nochtans lijken twee elementen uit deze passage geschikt om van dat verre verleden naar de huidige situatie te worden overgeheveld: de acribie in het filosoferen en het sluipende bederf waarvan sprake was. Bijna 2500 jaar na Callicles is er evenwel aanleiding om zijn uitdagende stelling even provocerend om te keren tot de these dat juist een gemis aan acribie in vele vormen van filosoferen de bron is van een latent en soms zelfs schrijnend apert bederf. Hoe filosofie zoal gecorrumpeerd kan worden, moge blijken uit een zeer vluchtige schets van twee wijdverbreide tendensen.

In de eerste plaats wordt de filosoof bij voortduring bedreigd door de beroepskwaal van megalomanie, de zucht naar het grootscheepse en weidse. De ruimheid van blik die elke filosoof broodnodig heeft, verwordt maar al te licht tot hetgeen in extreme vorm wel is gekarakteriseerd als *vertige* of *ivresse des grandes profondeurs*. Het schijnt² dat duikers, wanneer ze een bepaalde diepte bereiken, soms in de waan geraten dat ze ook zonder hulpmiddelen wel adem kunnen halen; in die diepteroes rukken ze dan hun zuurstofmasker af, met alle gevolgen van dien. Een soortgelijk lot treft filosofen die een overvloedige en grillige verbeelding de vrije loop laten, ongeremd door de toetsingsmiddelen die in eeuwen van moeizame bijstelling zijn veroverd. Het is als tegenwicht tegen die duizelingwekkende overschatting dat vooral Poolse wijsgeren hebben gepleit voor een inperking tot filosofie op bescheidener schaal. Geïnspireerd door de strenge Kazimierz Twardowski (1866-1938), die weer een leerling was van Franz Brentano (1838-1917) in Wenen, heeft Tadeusz Kotarbinski in 1918 zijn intrede in Warschau gewijd aan het onderwerp 'Grootschalige en kleinschalige filosofie'.³ Zijn oproep om voorschans alle krachten te concentreren op '*small philosophy*' heeft een beslissende stoot gegeven aan de benijdenswaardige bloei in het vooroorlogse Polen van een trant van filosoferen waarin mathematisch-logische exactheid en filologisch-semantische acribie hand in hand gaan. Een verwante zelfbeperking en zin voor geduldige precisie is ook kenmerkend voor de microfilosofie die in het na-oorlogse Oxford onder anderen door John Langshaw Austin (1911-1960) is gepropageerd. Tekenend is zijn opmerking dat ook al mochten er tienduizend verschillende gebruikswijzen van taal zijn, filosofen er niet voor zouden moeten terugschrikken die allemaal te inventariseren; dat aantal is ten slotte niet groter dan het aantal

¹ Plato, *Gorgias*, 484 C-487 D.

² Zie George Steiner, *Woord en rede. Pleidooi voor een ethische literatuurbeschouwing*, Tricht, Uitgeverij C.J. Goossens, 1985, blz. 12.

³ Zie Henryk Skolimowski, *Polish Analytical Philosophy. A Survey and a Comparison with British Analytical Philosophy*, London, Routledge & Kegan Paul, 1967, blz. 79.

soorten kevers dat door de vereende inspanningen van entomologen is ontdekt en beschreven.⁴

Een tweede dreiging van corruptie is de door deprimerend velen gretig geslikte leer dat er geen enkel houvast voor de juistheid van de interpretatie van taaluitingen zou zijn. In allerlei toonaarden wordt twijfel gezaaid aan het idee dat een interpreteerder die op enige afstand van een tekst staat ooit bij machte zal zijn te achterhalen wat de auteur in zijn specifieke taalgemeenschap en culturele omgeving aan het beoogde gehoor kenbaar en voelbaar wilde maken. De oorspronkelijke zin en strekking van de woorden zouden door een sluier van de eigen verworvenheden van de lezer onherroepelijk aan adequaat begrip worden onttrokken of hoogstens in wisselende vertekening tot hem door kunnen dringen. Nu ligt het mij verre de obstakels en doornige problemen die aan de correcte duiding van tal van teksten, in het bijzonder ook filosofische, in de weg staan, te onderschatten. Evenmin is te verwachten dat deze veelkoppige hermeneutische hydra in één Herculesklap onschadelijk kan worden gemaakt; daarvoor is het een te ingewikkeld kluwen van begripsverwarringen en losgeslagen overdrijvingen. Waarom het thans gaat, is de vaststelling dat dergelijke filosofieën in elk geval in zoverre een verderfelijke invloed hebben dat ze het consciëntieuze streven naar authentiek tekstbegrip en de daarvoor vereiste acribie doelloos en zinloos doen schijnen. Als enige compensatie zetten ze de deur wagenwijd open voor willekeurige en niet zelden bar irritante en vervelende hersenspinsels van eigen makelij.

De combinatie van megalomanie en minachting voor de drijfveren van de onherboren filoloog en linguïst leidt bovendien maar al te grif tot een heilloze esotericiteit, tot een zich opsluiten in de veste van het eigen stelsel, verwoord in een geheimtaal die alleen voor gelukzalige ingewijden toegankelijk is. Deze isolatie verzekert enerzijds onkwetsbaarheid voor nagenoeg elke vorm van kritiek. Anderzijds zou dat nu juist moeten worden onderkend als de doodsteek voor een vruchtbaar contact met andere filosofieën en de vakwetenschappen.

Het wordt tijd voor een enkel representatief voorbeeld. Ik ontleen het aan een boek van de taalpsycholoog Friedrich Kainz, *Ueber die Sprachverführung des Denkens*, waarin tientallen van dergelijke staaltjes aan de kaak worden gesteld en dat eigenlijk verplichte lectuur voor iedere filosofiestudent zou behoren te zijn.⁵ Aan het woord is Bruno Liebrucks, onder andere schrijver van een meerdelig werk over *Sprache und Bewusstsein*:

‘Wer entdeckte den Allgemeinbegriff? Vielleicht diejenigen, die die ersten Werkzeuge schufen. Nehmen wir an, das erste sei eine Falle für wilde Tiere gewesen. Sie war “Falle” nicht nur in diesem bestimmten “Fall”, für den sie ausgeschachtet war, sondern Falle für den Fall, dass ein wildes Tier wieder an dieser Stelle auftauchen würde. Sie war Falle für derartige Fälle. Wittgenstein sagt, die Welt sei, was der Fall ist, was also in die Falle geht, für alle Fälle registriert werden so können.’

⁴ J.L. Austin, *Philosophical Papers*, Oxford, At the Clarendon Press, 1961, blz. 221.

⁵ Friedrich Kainz, *Ueber die Sprachverführung des Denkens*, Berlin, Duncker & Humblot, 1972, blz. 469. Het citaat is uit Bruno Liebrucks, ‘Sprache und Philosophie’ in *Das Problem der Sprache. Akten des 8. deutschen Kongresses für Philosophie (Heidelberg 1966)*, hrsg. von Hans-Georg Gadamer, München, Wilhelm Fink, 1967, blz. 261-76.

Uit welke hoek deze verbijsterende wind waait, is niet moeilijk te raden. Wat echter aan dit soort mallotigheden nog het meest verontrust, is de ervaring dat degene die tegensputtert dat hier het gegoochel met woorden misschien toch wel wat ver gaat hoogstens kan rekenen op een meewarige glimlach om zoveel naïeve onverlictheid. Daarmee zijn dan de kringen gesloten, met nauwelijks een raakpunt, laat staan een doorsnede als ruimte voor echte discussie. Zoals de Griekse cynicus Demonax van Cyprus in de tweede eeuw opmerkte: de een melkt een bok en de ander houdt er een zeef onder.⁶

Hoe kan dit gevaar van collectieve beneveling bezworen worden? Misschien bij sommigen door een langdurige en zorgvuldige scholing die erop gericht is hun gave des onderscheids tot de uiterste graad te scherpen en te verfijnen. In die vorming van een vermogen tot kritisch en verantwoord oordelen is gewenning aan acribie een onmisbaar ingrediënt, naast vele andere natuurlijk. In de loop der jaren heb ik dan ook steeds weer, met een keur van middelen, gehamerd op de noodzaak van acribie als wapenrusting tegen verbale verleidingen en ontsporingen. Een van die middelen was het van tijd tot tijd ten gehore brengen van een treffend citaat. Enkele van die parels wil ik hier herhalen, in de hoop dat ze een cumulatief schokeffect zullen hebben. Stuk voor stuk lenen ze zich bovendien om opgehangen te worden in de Spartaanse studentenkamer – in de trant van een Oxfordse collega van de reeds genoemde Austin, Isaiah Berlin, die een groot bord met de letters AUSTIN erop, dat hij van een automobielhandelaar had bemachtigd, op de schoorsteenmantel had staan om er onafgebroken aan herinnerd te worden ‘that there are acute critics at work’.⁷

Op het gebied van de logica valt een onderscheid tussen exactheid en acribie te verdedigen. De logica heeft tot algemeen doel een nauwgezette en systematische toetsing van de geldigheidsaanspraken van aangetroffen redeneringen mogelijk te maken. Die redeneringen zijn dikwijls gevat in het bonte en veelzijdige idioom van een natuurlijke taal en vermengd met allerlei bestanddelen die voor de logische geldigheid niet ter zake doen. De logici hebben derhalve kunsttalen ontworpen om daarin uitsluitend de aspecten die wel vanuit puur logisch gezichtspunt relevant zijn in een zo doorzichtig mogelijke vorm naar voren te halen. Binnen die kunsttalen is alles stipt en strikt geregeld, met als enig oogmerk het ter beschikking stellen van een betrouwbaar instrument om feilloos de geldige redeneerpatronen van de ongeldige te scheiden. Kortom, het is daar alles exactheid wat de klok slaat. Die toetsing met artificiële hulpmiddelen veronderstelt echter dat de zuiver logische structuur al uit de aangetroffen redenering is afgezonderd en ingepast in formules van de kunsttaal. In tegenstelling tot wat geldt voor de manoeuvres binnen de kunsttaal, zijn er voor deze abstractie en inpassing van de logische vorm nauwelijks mechanische en effectieve procedures te ontwikkelen. Waar het bij die

⁶ Zie Lucianus, *Demonax*, 28, in *Luciani opera*, rec. M.D. Macleod, I, Oxonii, E Typographeo Clarendoniano, 1972, blz. 52.

⁷ Zie G.J. Warnock, ‘John Langshaw Austin 1911-1960’, *Proceedings of the British Academy*, Vol. 49, London, Oxford University Press, 1963, blz. 352, n. 1. Herdrukt in *Symposium on J.L. Austin*, ed. by K.T. Fann, London, Routledge & Kegan Paul, 1969 (blz. 11, n. 1).

hachelijke overgang van natuurlijke taal naar logische symbolentaal op aankomt, is bedrevenheid in een bepaalde variëteit van interpreteren die alleen door geduld, alertheid en eindeloos oefenen wordt verkregen. Speciaal dit onderdeel van het logisch handwerk zou men met Arnold Geulincx, die van 1658 tot 1669 hier in Leiden logica doceerde, kunnen vergelijken bij de Euripus, de gevreesde zeestraat tussen Euboea en het Griekse vasteland, waar de stroom viermaal per dag wisselt. Geulincx eindigt het woord vooraf bij zijn leerboek aldus:

‘Tot slot moge ik U op het hart drukken het volgende niet in ijltempo te willen doorlezen. De Euripus van de logica laat zich niet met zo volle zeilen bevaren. En de kwade kans bestaat dat ge door die veelvuldige maalstromen van op elkaar botsende wateren in een draaiing belandt en omslaat, ten prooi aan golven van verwarringen. Het is dan ook van de kant van de rusteloze en gejaagde geesten dat al het geschimp op de logica komt. Die ergeren zich dat ze in haar net verstrikt raken – wat onvermijdelijk gebeurt wanneer men er zo maar op los doolt en teveel haast heeft – en verwensen dan het net, in de waan dat ze met zo’n onbeheerste uitbarsting zich al voldoende bevrijd hebben.’⁸

Acribie heeft dus reeds een bevoorrechte plaats in het hart van de logica als tak van de systematische wijsbegeerte. Nog klaarder blijken haar diensten onontbeerlijk wanneer het gaat om historische teksten, of dat nu logica-tractaten zijn of betogen waarin welk ander filosofisch onderwerp dan ook aan de orde wordt gesteld. Als men de redenties in dergelijke verhandelingen met behulp van moderne apparatuur wil narekenen, is extra waakzaamheid geboden bij de overstap van het taaleigen waarin het geschrift uit het verleden is gegoten op de kunsttaal waarin getoetst wordt. Om erachter te komen wat de auteur heeft bedoeld en hoe zijn publiek hem heeft verstaan, zal de onderzoeker zich grondig vertrouwd moeten maken met alle relevante componenten van de taal, de wetenschap en de verdere cultuur van de samenleving waarin de tekst zijn functie vervulde. Enerzijds is het zaak om daarbij volstrekt historiserend te werk te gaan en het overgeleverde document geheel in het kader van zijn ontstaanstijd te plaatsen en in zijn eigen waarde te laten. Filosofisch gezien, heeft dat tevens het niet geringe voordeel dat men na een aanvankelijk gevoel van ontheemdheid allengs tot het besef komt dat gemeenschappelijke problemen ook anders kunnen worden gesteld en opgelost dan men gewend is. Anderzijds wijst dit laatste er al op dat tegelijkertijd gestreefd dient te worden naar belichting van een zekere continuïteit in de problematiek; een minimum aan continuïteit waarborgt immers de filosofische zinvolheid van historisch onderzoek. Daartoe moeten zowel problemen als voorgestelde oplossingen met de uiterste behoedzaamheid precies in die mate uit de eigenaardigheden van de bijzondere context en situatie worden losgemaakt dat ze zich lenen

⁸ Zie de *Praefatio* van *Logica fundamentis suis, a quibus hactenus collapsa fuerat, restituta* (Lugduni Batavorum, 1662) in *Arnoldi Geulincx Antverpiensis Opera philosophica*, rec. J.P.N. Land, I, Hagae Comitum, Apud Martinum Nijhoff, 1891 (herdrukt Stuttgart-Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1965), blz. 173:

‘Ad extremum moneo, ne cursim haec legas. Euripus logicus non patitur se navigari tam plenius velis; et periculum, ne crebris illis rerum in se recurrentium gyris in vertiginem actus, evertare, confusionum fluctibus involvendus. Atque ab inquietis illis et festinantibus ingeniis omnia sunt in logicam convicia; cum enim aegre ferant irretiri se (quod tamen sine cura palantibus et concitatis necessum est evenire) diras dicunt reti, quasi ista impotentia jam satis se exsolverint.’

voor vergelijking met andere schakels van de historische keten en in laatste instantie met de huidige systematische stand van zaken. Het verwerven van deze vaardigheid in het handhaven van een delicaat evenwicht tussen zo volledig mogelijk recht doen aan de eigen aard van historische teksten en ze toch invoegen in een voortgaande ontwikkeling vergt veel aan gestage inspanning, maar belooft die ook rijkelijk met verruiming van inzicht en beheerste soepelheid van geest. In buien van ongeduld kunnen de zinnen helpen die Nietzsche in 1886 in het voorbericht van *Morgenröte* neerschreef:

‘Philologie nämlich ist jene ehrwürdige Kunst, welche von ihrem Verehrer vor allem *eins* heischt: beiseite gehn, sich Zeit lassen, still werden, langsam werden – als eine Goldschmiedekunst und -*kennerschaft* des Wortes, die lauter feine, vorsichtige Arbeit abzutun hat und nichts erreicht, wenn sie es nicht *lento* erreicht. Gerade damit aber ist sie heute nötiger als je, gerade dadurch zieht sie und bezaubert sie uns am stärksten, mitten in einem Zeitalter der “Arbeit”, will sagen: der Hast, der unanständigen und schwitzenden Eilfertigkeit, das mit allem gleich “fertig werden” will, auch mit jedem alten und neuen Buche –: Sie selbst wird nicht so leicht irgendwomit fertig, sie lehrt gut lesen, das heisst langsam, tief, rück- und vorsichtig, *mit Hintergedanken*, mit offengelassenen Türen, mit zarten Fingern und Augen lesen...’

Het kan bijna niet anders of de acribie die bij de studie van de logica en het zich verdiepen in historische teksten is aangeleerd, zal ook ten goede komen aan de eigen produktie. Er is een tijd geweest dat logica-handboeken uitvoerige wenken bevatten met betrekking tot de compositie en stijl van wijsgerige geschriften. Een goudmijn in dit opzicht is de *Wissenschaftslehre* die de Praagse filosoof Bernhard Bolzano (1781-1848) in 1837 in vier delen het licht deed zien. Laat ik me tot het aanhalen van één korte passus beperken. Nadat Bolzano bijzondere aandacht heeft gevraagd voor vier veel voorkomende fouten – wijldlopigheid, verwardheid, opzettelijke duisterheid en het overdadig invoeren van neologismen – voegt hij de volgende noot toe:

‘Ungern sage ich es, allein die Pflicht der freimüthigen Rüge dessen, was wir als einen verderblichen Unfug erkennen, verbindet mich, nicht zu verhehlen, dass ich fast alle jetzt eben angeführten Fehler in den Schriften einiger der gepriesensten neueren Weltweisen, namentlich in den Schriften Hegels vereinigt anzutreffen glaube; ja was noch betrübender ist, dass diese Eigenheiten von einem grossen Theile des deutschen Publicums gar nicht als Fehler angesehen, sondern als Tugenden bewundert werden. Aber so ist es leider! Schriftsteller sowohl als Leser finden in Deutschland gegenwärtig an einer Schreibart, welche jeden Gedanken in eine aus dunklen Worten gewobene Wolke so einhüllt, dass er zur Hälfte nur durchblickt, ein so ausschliessliches Wohlgefallen, dass Bücher aus dem Gebiete der Philosophie, deren Verfasser einem so verdorbenen Geschmacke nicht huldigen wollen, fast in Gefahr stehen, ungelesen zu bleiben. Was klar und verständlich ist, wird eben darum gering geachtet; man schämt sich, es nachzuerzählen; denn, meint man, es klinge nicht gelehrt. In Räthseln muss sprechen, wer Aufmerksamkeit zu erregen wünscht; und wer seine Unwissenheit in einen Schwall gelehrter Modeworte so zu verhüllen versteht, dass die gemeinsten Gedanken durch das Helldunkel seines Ausdrucks wie tiefe Wahrheit erscheinen, dessen Name wird gefeiert. Deutsche! wann werdet ihr von einer Verirrung, welche euch euern Nachbarn nur ungeniessbar und lächerlich macht, endlich zurückkehren?’⁹

⁹ Bernhard Bolzano, *Wissenschaftslehre*, IV, Leipzig, Felix Meiner, 1931 (herdrukt Aalen, Scientia Verlag, 1970), blz. 589-90 (par. 697).

Dat Bolzano overigens niet alleen stond in de strijd tegen wat hij als *einen verderblichen Unfug* zag, blijkt uit het feit dat zijn tijdgenoot Jakob Friedrich Fries (1773-1843) eens een voordracht heeft gehouden met de hartverheffende titel 'Das Lob der wissenschaftlichen Trockenheit'.¹⁰ Zowel Fries als Bolzano hebben trouwens ook in deze eeuw bewonderaars gevonden. Om hun gelederen te versterken, zou elke filosoof voor zichzelf moeten zijn wat volgens een herdenking in *The New Yorker* van 9 december 1961 de al eerder vermelde John Langshaw Austin voor anderen was:

'– he did succeed in haunting most of the philosophers in England, and to his colleagues it seemed that his terrifying intelligence was never at rest. Many of them used to wake up in the night with a vision of the stringy, wiry Austin standing over their pillow like a bird of prey. Their daylight hours were no better. They would write some philosophical sentences and then read them over as Austin might, in an expressionless, frigid voice, and their blood would run cold. Some of them were so intimidated by the mere fact of his existence that they weren't able to publish a single article during his lifetime.'¹¹